

Удосконалення лінгвістичної підготовки правознавців у вищій школі: досвід і перспективи

На сучасному етапі система юридичної освіти в Україні набуває нового змісту і змінюється відповідно до нових суспільних потреб (державно-правових, політичних, економічних, культурно-освітніх тощо). Необхідність здійснення правової реформи, створення ефективної системи правового забезпечення в різних сферах суспільного життя, підвищення якості нормотворчої, правоохоронної та правозастосовчої діяльності, — усе це висуває нові вимоги до рівня підготовки правників у вищих навчальних закладах.

Актуальним науково-методичним завданням стає пошук нових ефективних форм і методів правової освіти: від розроблення і введення в навчальні плани нових перспективних дисциплін до впровадження інноваційних методик викладання правничих наук. Заслужують на увагу механізми та новітні технології, які допомагають готувати висококваліфікованих, конкурентноспроможних правників, здатних виконувати складні науково-дослідницькі, фахово-прикладні й творчі завдання.

Мета нашої статті — визначити місце і роль мовної освіти в системі сучасної фахової підготовки правознавців, її спрямування, структуру і зміст, ознайомити з досвідом роботи та новими розробками Центру інноваційних методик правничої освіти (Національного університету «Києво-Могилянська академія») у галузі правничої лінгвістики.

У професіограмі правника — професіонала високого рівня — спектр необхідних мовних знань, навичок, вмінь вельми широкий [1]. Професія правознавця завжди вимагала від своїх представників пильної уваги до слова, мовних засобів формулювання правових норм, адже неточне або помилкове слововживання, двозначність (або й багатозначність) викладу, порушення логіки, граматичні і змістові помилки у юридичних документах мають своїми негативними наслідками зневагу до «букви закону» і навіть правовий нігілізм.

Мовна культура є невід'ємною складовою фахової культури правника. Згадаймо видатних представників старої вітчизняної школи права, імена яких, завдяки їхнім професійним і ораторським здібностям, вкарбовані в історію юриспруденції та судової риторики: А. Коні, С. Андрієвського, П. Пороховщикова, К. Зеленецького, М. Карабчевського та ін.

У нинішніх умовах зміст фахово-лінгвістичної підготовки правника ускладнюється і суттєво трансформується під впливом таких суспільно значущих і взаємопов'язаних процесів, як розширення сфер правового регулювання, поява нових галузей права і відповідно галузей законодавства, активізація кодифікаційних процесів, виникнення нових терміносистем права (насамперед на стику наук), термінологічні проблеми сучасного правничого мовлення.

Система лінгвістичної освіти правознавців набуває нового змісту. Сьогодні вона має бути максимально спрямована на майбутні фахові потреби правника, формувати такий високий рівень мовної культури, фахової ерудиції,

комунікативної компетенції, який дозволить підтримувати високий професіоналізм у будь-якій юридичній сфері на рівні зростаючих вимог суспільства, професійної корпорації, споживачів професійних правничих послуг. Адже найближчим часом правники діятимуть в умовах значної конкуренції (передусім через зростання кількості випускників юридичних навчальних закладів) та серйозного професійного ризику (професійні помилки можуть призвести до втрати іміджу, прибутку, посади).

Сьогодні державні освітні стандарти для правників (які встановлюють лише обов'язковий мінімум змісту основної навчальної програми підготовки) передбачають єдину мовну дисципліну «Ділова українська мова» (обсягом 36-52 год.), стрижень якої складають правила орфографії та пунктуації з елементами діловодства та культури ділового спілкування. Курс цей нині є недостатнім для повноцінної лінгвістичної освіти майбутніх правознавців, оскільки не дає цілісного знання термінології права, її історії, природи і структури, не знайомить із правилами і специфікою сучасного юридичного мовлення в усіх його функціонально-стильових різновидах, не розкриває закони жанру основних видів законодавчих актів (конституція, декларація, конвенція, указ, закон, кодекс та ін.), різноманітної судово-процесуальної та іншої спеціальної юридичної документації. Названа дисципліна не забезпечує той широкий спектр практичних мовно-фахових навичок, який є необхідним для майбутнього правника [2]. Зокрема, програми курсів «Ділова українська мова» не передбачають лінгвостилістичного аналізу правових текстів різних жанрів, не знайомлять з методиками мовно-термінологічного опрацювання юридичного тексту, прийомами моделювання правових норм, редакторського аналізу і стилістичного експерименту, з елементарними правилами юридичної техніки щодо основних типів документів.

Якими практичними мовними навичками має володіти нині представник правничої професії?

Правник, який здобув вищу юридичну освіту, повинен вміти:

- аналізувати законодавчі тексти та тлумачити правові норми;
- коментувати і застосовувати закони та інші нормативно-правові акти;
- готувати й укладати правові документи різних жанрів;
- формулювати кваліфіковані юридичні висновки, пропозиції, рекомендації;
- здійснювати експертизу нормативних актів, законопроектів та урядових постанов, домагаючись їх відповідності принципам верховенства права;
- розробляти законопроекти і обґрунтовувати пропозиції щодо удосконалення законодавчого тексту або внесення у нього змін;
- інтерв'ювати (зустріч, опитування, угода) та консультувати клієнта;
- виступати в судах та інших органах;
- ефективно здійснювати правову пропаганду, правову просвіту і правове виховання засобами риторики та правової публіцистики;

- доречно використовувати мовні засоби відповідно до функціонально-стильового різновиду і жанру правничого мовлення;
- розв'язувати складні випадки слово- і терміновживання за допомогою лексикографічних і довідкових джерел;
- брати участь у наукових і ділових дискусіях, судових дебатах, виявляючи діловий етикет і культуру професійного спілкування;
- володіти технікою письмового й усного юридичного мовлення;
- вести ділові переговори і ділове листування;
- перекладати й редагувати юридичні тексти;
- написати наукове дослідження правової проблеми або публіцистичний твір (стаття у фахове видання — журнал, газету, часопис тощо) та ін.

Перелік цей відкритий і складається з умінь і навичок (мовних, юридичних, загальнокомунікативних), різних за ступенем складності, рівнем необхідної попередньої підготовки (теоретичної, практичної, методичної), але як правило, вони мають комплексний характер, оскільки синтезують окремі дії у різноманітних ситуаціях. Надзвичайно важливо розвивати навички аналітичної, творчої, дослідницької роботи, вміння самостійно і кваліфіковано вирішувати ті чи інші проблеми у професійній діяльності.

Для того, щоб сформувати, відшліфувати і закріпити ці фахові навички, студентам факультету правничих наук Національного університету “Києво-Могилянська академія” пропонується цілісний і логічно послідовний цикл фахово орієнтованих (нормативних і вибіркових) мовних дисциплін: навчально-науковий семінар “Правнича термінологія: методика і практика вивчення” (для студентів бакалаврату), “Ділова українська мова для правників” (для студентів V курсу, спеціалістів), “Мова права і юридична термінологія” (для інтернів-помічників Секретаріату Верховної Ради України), “Правнича лінгвістика” (для слухачів магістеріуму).

“Правнича термінологія: методика і практика вивчення” — пропедевтичний курс до вивчення фахових дисциплін та спеціалізованих мовних курсів поглибленого рівня. Він являє собою введення в науку про термін і термінологію, термінологічну систему права, процеси термінологізації і детермінологізації, продуктивні і непродуктивні моделі термінотворення, класифікацію термінологічних одиниць за різними параметрами. Надаючи основоположні знання з теорії юридичного термінознавства та практики юридичної термінографії, методології та методики аналізу термінологічної лексики у правових текстах, курс водночас має практичне спрямування, оскільки не тільки допомагає опановувати сучасний юридичний словник української мови, а й формує професійні вміння студентів правильно вживати, тлумачити та аналізувати терміни права, працювати з науковою, лексикографічною та юридичною літературою, самостійно розв'язувати труднощі терміновживання.

Студенти диференціюють терміни загальноюридичні (міжгалузеві) та галузеві, кодифіковані і некодифіковані (професіоналізми, терміноїди, напівтерміни), номенклатурні і складноскорочені назви, продуктивні і

непродуктивні моделі термінотворення, питомі і запозичені терміни і терміноелементи, визначають джерела їхнього походження, семантичні та лексико-граматичні особливості.

Порівняльний аналіз правничої термінології в різних мовах допомагає осмислити специфіку національних терміносистем, зважено вирішувати проблеми національного та інтернаціонального, автентичності перекладу правничих термінів, уніфікації та стандартизації міжнародного термінологічного фонду.

Форма навчально-наукового семінару дозволяє студентам закріпити навички роботи з юридичними лексикографічними джерелами, укладання юридичних словничків різних типів, суттєво збагатити свій фаховий словник за допомогою оригінальної авторської методики. І хоча майбутні правники оволодівають фаховою термінологією протягом усіх років навчання у вищому навчальному закладі, надзвичайно важливо, щоб робота ця набула систематичного і цілеспрямованого характеру з перших років навчання студента, ґрунтувалася на чітких наукових і методологічних засадах сучасного термінознавства, створювала надійний фундамент із теоретичних знань і практичних навичок, які потрібні студентам для глибшого розуміння і засвоєння правових явищ, правильного осмислення, тлумачення і формулювання правових норм.

“Мова права” — спеціалізований курс з ділової української мови для правників — посідає центральне місце в системі комплексної лінгвістичної підготовки правників. Він дає цілісне наукове уявлення про мову права, її функції, специфічні ознаки і функціонально-стильові різновиди. Відповідно до сфери побутування і призначення, правнича мова має свої специфічні риси і функції, композиційну систему функціональних і жанрово-ситуативних стилів, інвентар мовних засобів. Структура і проблематика курсу віддзеркалює стилістично диференційований підхід до аналізу правничої мови: мова і стиль законодавства, мова міжнародно-правових документів та проблеми їх перекладу, мова юридичної науки й освіти, мова судово-процесуальної сфери, мова адміністративно-юридичної документації, мова правової публіцистики). Прикладне значення курсу полягає у формуванні навичок комплексного наукового аналізу, укладання й редагування правничих текстів різних стилів і жанрів. Особлива увага приділена науковому стилю, оскільки студентам старших курсів для успішного написання дипломних кваліфікаційних, магістерських робіт важливо знати особливості та правила мовностилістичного оформлення наукових праць. З метою вдосконалення юридичного мовлення вивчаються як писемні, так і усні його форми.

Слухачі магістеріуму, які обрали спеціалізацію “Теорія і практика нормотворення”, мають опанувати поглиблений курс “Правнича лінгвістика”, присвячений лінгвістичним аспектам законотворчої діяльності.

Правнича лінгвістика — новий перспективний напрям міждисциплінарних досліджень [3], що набуває особливої актуальності в умовах розбудови правової держави, реформування правової системи, активізації кодифікаційного процесу в Україні.

Предметом свого вивчення правнича лінгвістика має мову, яка функціонує у сферах законодавства і правозастосування, судочинства і нотаріату, юридичної документації, правничої науки й освіти, правової інформації та правової публіцистики. Вона визначає функції та специфіку мови права, її основні різновиди і жанри, систему правил створення й інтерпретації правових текстів. Особливу увагу приділяє мовним проблемам правотворчості і правозастосування, у зв'язку з чим розвиває такі прикладні напрями науково-лінгвістичного аналізу правових категорій, як законодавча стилістика, законодавча техніка, текстологія, юридична термінологія, синтаксис законодавчого тексту, юридична герменевтика, лінгвістична експертиза законопроектів, експертна оцінка конфліктних текстів, зокрема у документальних та інформаційних спорах [4].

Слухачі магістерського курсу “Правнича лінгвістика” розпочинають роботу з вивчення методологічних та науково-теоретичних засад правничої лінгвістики як нового перспективного напрямку міждисциплінарних досліджень, ознайомлення із системою мовної репрезентації правових понять і категорій у нормативно-правових актах, основними поняттями й категоріями законодавчої стилістики, методикою комплексного лінгвостилістичного опрацювання законодавчих текстів, редакторського аналізу та лінгвістичної експертизи законопроектів.

Об'єктом лінгвістичного аналізу слугують мовні одиниці різних рівнів (слово, словосполучення, речення, складне семантичне ціле, текст). Аналіз законодавчого матеріалу (конституція, кодекс, закон, постанова, указ та ін.) здійснюється за спеціально розробленими схемами, окремими для кожного жанру законодавчої літератури і для законопроектів.

Магістранти-правознавці набувають навичок аналітичної роботи з порівняльними таблицями до законопроектів, редакційної (редагування, редакторський експеримент, редакторський аналіз, редакторський висновок), експертної (експертний аналіз, обґрунтування, експертний висновок), творчої (моделювання правових норм, участь у розробленні законопроектів, формулювання пропозицій або методичних рекомендації щодо їх мовностилістичного оформлення).

У центрі уваги — правова норма в усіх її різновидах (імперативна, диспозитивна, бланкетна, відсильна) та її мовна репрезентація. Текстуальний аналіз правових норм різних типів дозволяє визначити загальну композицію, структурні елементи та типовий мовний арсенал для кожної з них. Оскільки універсальна мовна категорія модальності є ключовою для лексико-граматичного моделювання правових норм, слухачі вивчають її основні види та засоби оформлення, зосереджуючи увагу на дієсловах і дієслівних модифікаторах. Так, створення реєстру лексико-граматичних моделей для репрезентації різних типів поведінки особи у правових нормах (дозволеної, обов'язкової, забороненої тощо) дозволяє обрати правильну мовну конструкцію для регламентації прав і обов'язків суб'єктів права в центральній частині правової норми — диспозиції. Поєднання аналітично-дослідницької роботи магістрів з творчою і прикладною діяльністю, якою є нормопроєктування (пор.:

законотворення, законотворчість), — один із найбільш перспективних шляхів удосконалення сучасної правової освіти, стрижень її модернізації.

Органічне поєднання цих дисциплін з іншими предметами, як мовного характеру, так і власне юридичними (“Українська мова”, “Англійська мова для правників”, “Судова риторика”, “Загальне і процесуальне діловодство”), створює умови для підготовки правників вищої кваліфікації або фахівців суміжних із правом сфер: нормопроектувальників, експертів законопроектів та інших нормативних актів (юрлінгвістів), правників-науковців, правників-лексикографів (укладачів юридичних словників), викладачів вищих юридичних навчальних закладів, правників-журналістів, редакторів юридичної літератури, правників-перекладачів.

Розроблення цих курсів відбувалося згідно наукового проекту “Правнича лінгвістика” — одного з провідних напрямів діяльності Центру інноваційних методик правової освіти при Національному університеті “Києво-Могилянська академія”. Інноваційність курсів зумовлена не тільки їх предметом, змістом і структурою, але й органічним поєднанням навчальної і науково-дослідницької роботи слухачів під керівництвом викладача.

Теоретико-методологічна і навчально-методична підготовка циклу передбачає фронтальне дослідження правничої мови і термінології у діахронічному і синхронічному аспектах, яке здійснюється в рамках наукового проекту “Правнича лінгвістика”.

Теоретико-методологічна підготовка полягає у розробленні теоретичних питань і методологічних підходів до вивчення правничої лінгвістики, чіткому визначенні її категоріального апарату, створенні ефективних методик аналізу правничих текстів різних стилів і жанрів на основі синтезу загальнонаукових і спеціальних (галузевих) методів, апробації робочих і технічних прийомів опрацювання правничих текстів. Вивчення структури і специфічних особливостей текстів різних типів дає змогу узагальнити правила мовностильового оформлення юридичного документа залежно від його жанру. Аналіз словникових статей у юридичних словниках різних типів допоміг виявити основні способи семантизації правничих термінів, правила моделювання дефініцій термінів, диференціювати законодавчі, наукові і лексикографічні типи визначень.

Навчально-методична підготовка курсів передбачає розроблення усіх необхідних навчальних і методичних матеріалів курсу з урахуванням інноваційних методів і прийомів викладання. У започаткованій 2002 р. серії “Правнича лінгвістика” видано навчально-методичні матеріали двох спеціалізованих дисциплін: “Юридична термінологія”, “Мова права”. В них представлено розгорнуті програми курсів, методичні вказівки і рекомендації, матеріали для практичних і семінарських занять, включаючи різноманітні комплекси завдань: питання для дискусії і самоконтролю, творчі й ситуативні завдання, рольові ігри, усні й письмові завдання, варіанти контрольних робіт із зразками виконання, схеми комплексного мовностилістичного аналізу юридичних текстів.

Широке використання інформаційних, комп'ютерних, науково-дослідницьких та навчально-методичних ресурсів Центру інноваційних методик правничої освіти НаУКМА посилює ефективність опанування студентами названих дисциплін. Так, продуктивними (і водночас новаторськими) для української правничої освіти виявилися форми навчально-практичної фахової підготовки правників, здійснюваної у таких структурних і ресурсних підрозділах центру:

— Лабораторія законодавчих ініціатив, в якій студенти-правники набувають практичних знань і навичок підготовки аналітичних матеріалів, проведення експертних досліджень з питань державної політики і законодавства, розробляють пропозиції щодо проектів законодавчих і нормативних актів, спрямовані на вдосконалення законодавчої бази України;

— Експериментальна навчальна лабораторія “Правнича клініка”, де студенти набувають практичних навичок надання юридичних послуг: ведення прийому, інтерв'ювання та консультування громадян, роботи з документами (аналіз, укладання, редагування);

— навчальна судова зала, в якій студенти набувають практичних мовних навичок (адвоката, прокурора, судді) під час рольових ігор;

— криміналістична лабораторія, робота в якій допомагає закріпити навички проведення слідчих дій та укладання актів дізнання, досудового слідства, проведення експертиз, протоколів та інших видів кримінально-процесуальних документів;

— Лабораторія комп'ютерних систем правової інформації, де студенти-слухачі науково-навчального семінару «Правнича термінологія: методика і практика вивчення» працюють над створенням Електронної бази даних юридичних термінів та опановують методи і робочі прийоми термінологічного опрацювання правових текстів, укладання термінологічних словників різних типів (загальноюридичних, галузевих, перекладних, тлумачних, етимологічних, нормативних, труднощів), аналізу й побудови словникових дефініцій.

Серед інноваційних методик правової освіти довели свою продуктивність активні методики (студент вступає у діалог з викладачем, виконує творчі, проблемні завдання, відповідає на запитання, що розвивають творче мислення, ставить запитання викладачеві) та інтерактивні (від англ. *interact* — взаємодіяти), побудовані на співпраці викладача зі студентами (разом вирішують проблеми, моделюють ситуації, оцінюють дії колег та власну поведінку).

Високоєфективними формами і прийомами навчальної роботи є: творчі (проблемні завдання), “мозковий штурм”, навчальний “полігон”, тренінги індивідуальні і групові (як окремих, так і комплексних навичок), робота в малих групах, дискусії із запрошенням фахівців, “сократів діалог”, “дерево рішень”, PRES-формула (від англ. *Position—Reason—Explanation or Example — Summary*), “займи позицію”, рольові ігри (студенти перебувають в ролі законодавця, експерта, юрисконсульта, нотаріуса, клієнта, судді, прокурора, адвоката, слідчого); публічний виступ; моделювання, аналіз і діагностика ситуації;

коментування, оцінка (або самооцінка) дій учасників; аналіз помилок, колізій, казусів.

Удосконалення й модернізація системи мовної підготовки правників у вищих навчальних закладах України є актуальною науково-освітньою проблемою, яка має вирішуватись спільними зусиллями з урахуванням сучасних вимог до правничої професії, суспільних потреб, найкращого вітчизняного та зарубіжного досвіду.

1. Професіограма правника — це перелік знань, навичок, ціннісних настанов або якостей, необхідних юристові // Профессиональные навыки юриста: Опыт практического обучения. — М., 2002. — С. 15.

2. Про це свідчать матеріали конференцій: Практичні проблеми юридичної освіти України в контексті європейської інтеграції: Міжнародна науково-практична конференція (20 вересня 2001 р.) / НаУКМА. — К., 2001; Проблеми української термінології: Вісник Національного університету “Львівська політехніка” № 453; Дні науки НаУКМА: 9 Щорічна наукова конференція “Україна: людина, суспільство, природа” (27-31 січня 2003); “Правознавча лінгвістика: історія, теорія, практика” (23-24 квітня 2003 р., Київ) / Академія адвокатури України та інші.

3. Формуванню самостійного напряму досліджень “Право і мова” у Західній і Східній Європі сприяли: створення і діяльність спеціальних міжнародних комісій, урядових і громадських організацій, наукових колективів з проблем удосконалення законодавчої мови (Робоча група Всесвітнього соціологічного конгресу в Упсалі «Мова у правозастосовчій діяльності» (1978), Група простої шведської (1993), Відділ лінгвістичної експертизи законопроектів (1994), Комісія з питань зрозумілої мови (2001) та ін.).

4. Це насамперед наукові та науково-методичні праці вітчизняних і зарубіжних лінгвістів і правників: А. Ушакова, О. Піголкіна, В. Власенка, Н. Калініної, Н. Івакіної, О. Галяшиної, Т. Губаєвої, Хижняк С., К. Шугріної, М. Голева, М. Горбаневського, В. Калюжної, А. Марахової, Ю. Зайцева, І. Усенка, Д. Баранника, Ю. Прадіда, О. Юрчук, Г. Ландквіста, Дж. Холла, Р. Бержерона, М. Каца та інших.